

ISLAMSKI RUKOPISI (historijat, nastanak, procvat, stradanje i procjena vrijednosti)

Pojam rukopis

Pod izrazom *rukopis* ili *manuskript*, u širem smislu podrazumijeva se svaki zapis pisan rukom na papiru, koži, platnu i slično. U užem smislu, rukopisima se nazivaju rukom pisane i prepisivane knjige (lat. *libri seu codices manuscripti*) i dokumenti (izuzev natpisa u kamenu i tekstova memorijalne naravi u tvrdom materijalu). Rukopisom se, također, naziva i predložak za štampu pripremljen na pisačkoj mašini ili na kompjuteru. U daljem tekstu u ovom radu, pod izrazom *rukopis* podrazumijevat će se knjiga pisana ili prepisana rukom, pri čemu ona može sadržavati samo jedno djelo ili svezak jednog djela, bez obzira na to da li je ono napisano u stihu ili prozi, da li sadrži samo tekst osnovnog djela, komentar, glosu ili prijevod, ili dva ili više djela, od jednog ili više autora, iz jedne ili više disciplina, na jednom ili više jezika i od jednog ili više prepisivača.

Izraz *rukopis* za knjigu pisanu rukom bio je potpuno nepoznat prije pojave štamparije, budući da su do tada sve knjige pisane rukom.¹ Poslije pojave štamparije za knjigu pisanu rukom vremenom se ustalio naziv *rukopis* kako bi se razlikovao od štampanog izdanja. Izrazom *islamski* u ovom radu se imenuju rukopisi na arapskom, turskom, perzijskom i bosanskom jeziku pisani arapskim pismom.

Kratak osvrt na historijat islamskih rukopisa

Islam je od prvog dana snažno podupro znanje, stavljajući ga u imperativnu dužnost svakog vjernika u prvim riječima Objave: *Čitaj, u*

¹ Dr. ‘Abdurrahmān Farfūr; *Qawā’id taqyīm al-maḥṭūṭāt al-‘arabiyya al-islāmiyya*, str. 23, Markaz Ğum‘a al-Māğid li aṭ-ṭaqāfa al-islāmiyya, Dubai, 1418/1997.

ime Gospodara tvoga Koji sve stvara... Čitaj, plemenit je Gospodar tvoj, Koji poučava peru, Koji čovjeka poučava onome što ne zna.,² a potom zaklinjući se perom i onim što se piše: Nūn, tako mi kalema i onoga što oni pišu...,³ te Poslanikovim, a. s., riječima: Traganje za znanjem stroga je dužnost (farz) svakog muslimana i muslimanke!⁴ i Tražite znanje, makar i u Kini!⁵ Iz tog perioda poznat je slučaj da je Muhammed, a.s., nakon Bitke na Bedru oslobodio zarobljenike koji su po deset muslimana i muslimanki podučili čitanju i pisanju. Također, poznata je njegova izreka u kojoj je mastilo učenjaka uporedio sa krvlju šehida, dajući prednost prvom.⁶

Pored navedenog, treba imati na umu i činjenicu da je Muhammed a.s. imao svoje pisare koji su zapisivali svaki objavljeni odlomak iz Kur'ana, da je drugi halifa, Ebu Bekr, r. a., naredio da se cijeli Kur'an objedini u jednu zbirku (*Mushaf*), a treći, Osman b. 'Affān, r. a., da se prepíše u četiri primjerka, od kojih je po jedan poslan u Egipat, Irak i Šam, a četvrti zadržan u Medini. Potom je uslijedila živa aktivnost na sakupljanju hadisa koja je rezultirala brojnim zbirkama od kojih su najpoznatije Buharijina i Muslimova.

Praksu podupiranja nauke koja je često poprimala vid natjecanja,⁷ nastavili su kasniji islamski vladari i namjesnici, počevši od osnivača dinastije Emevija, Muavije b. Sufjana (vl. 661-680). Brzo širenje islama pratio je dosta snažan kulturni i općedruštveni razvoj utemeljen na principu strogog islamskog monoteizma (*at-tawhīd*), s jedne strane, i otvorenosti spram tekovina različitih kultura i civilizacija, s druge strane. Naravno, to je bilo omogućeno nastupanjem islama kao univerzalne religije čija je otvorenost bila naglašena do te mjere da su u njenom kulturnom krugu izučavana i prihvatana svakako značajnija dostignuća prethodnika, uz jednu ogradu da ne stoje u koliziji sa principima strogog islamskog

2 *Al-'Alaq*, 1-5

3 *Al-Qalam*, 1

4 *Buhari i Muslim*

5 *Ibid.*

6 S. M. Aḥmad, *Tārīḥ at-tarbiyya wa at-ta'lim*, str. 167., al-Qāhira, 1972.

7 Dr. 'Abdurrahmān Farfūr, *Qawā'id taqyīm al-maḥtūṭāt al-'arabiyya al-islāmiyya*, str. 12, Markaz Ġum'a al-Māğid li at-ṭaqāfa al-islāmiyya, Dubai, 1418/1997.

monoteizma i da ne vode u politeizam, idolopoklonstvo i širk kome se islam od početka snažno suprotstavio.⁸

Pored materijalnog izobilja i općeg blagostanja, takvome kursu išli su na ruku i mnogi drugi faktori. Muslimani su, naime, osvajanjem teritorija Plodnog polumjeseca, Perzije i Egipta, već u prvom stoljeću islama, došli u posjed ne samo ogromnih geografskih površina nego i najstarijih centara civilizacije čitavog svijeta, čime su postali baštinici drevnih kultura s dugom tradicijom, koje su vukle porijeklo iz starih grčkih, rimskih, perzijskih, egipatskih, asirskih i babilonskih vremena.⁹

U uvjetima izdašne potpore nauke od strane vladara, prinčeva, namjesnika, posjednika, trgovaca i drugih mecena, u prvim stoljećima islama došlo je do žive spisateljske, prevodilačke i prepisivačke aktivnosti. U tom zlatnom periodu islama nastala su brojna kapitalna djela iz najrazličitijih oblasti: kur'anskih znanosti, hadisa, tefsira, islamskog prava, gramatike, stilistike, književnosti, filozofije, logike, astronomije, medicine, matematike, hemije itd. Istovremeno, pod raznim imenima kao što su: *Bayt al-Ḥikma* (Kuća mudrosti), *Dār al-'Ilm* (Kuća znanja), *Dār al-Kutub* (Kuća knjiga), *Ḥaẓīna al-Kutub* (Riznica knjiga) itd., u svim većim centrima tadašnjeg islamskog svijeta, utemeljene su brojne javne, polujavne i privatne biblioteke koje su obično bile u sastavu džamija, tekija, škola i drugih prosvjetnih ustanova toga vremena. U njihovom sastavu često su se nalazili skriptoriji, biroi za prevođenje, knjigoveznice, radionice za izradu papira, kao i umjetničke galerije za ukrašavanje i pozlaćivanje. Do kraja petog stoljeća po Hidžri,¹⁰ neke od biblioteka brojale su na stotine hiljada, pa i milione knjiga. Filip Hiti navodi da je u to doba *Basra imala biblioteku, čiji je osnivač davao stipendije naučnim radnicima koji su u njoj radili, da je u Reju bila "Kuća knjiga" u kojoj se nalazilo toliko*

8 Dr. Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, str. 17, Islamski kulturni centar Mostar, 1999.

9 Filip Hiti, *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, str. 135, II izdanje, Sarajevo, 1973.

10 Radi boljeg pregleda stoljeća po Hidžri dajemo njihov početak i kraj po godinama gregorijanskog kalendara: I = 622-719; II = 719-816; III = 816-913; IV = 913-1010; V = 1010-1107; VI = 1107-1204; VII = 1204-1301; VIII = 1301-1398; IX = 1398-1495; X = 1495-1592; XI = 1492-1689; XII = 1689-1786; XIII = 1786-1883; XIV = 1883-1979

*rukopisa da se moglo natovariti preko četiri stotine deva te da su rukopisi bili zavedeni u katalog koji je imao devet svezaka.*¹¹

Biblioteka petog fatimijskog halife al-‘Azīza (vl. 975-996) u Kairu imala je 1.600.000 rukopisa, od čega 6.500 rukopisa iz matematike i 18.000 rukopisa iz filozofije. To ipak nije spriječilo njegovog sina al-Ḥākima bi Amrillāh (vl. 996-1021) da pored stare podigne još veću biblioteku u kojoj je bilo 18 velikih sala za čitanje.¹²

Po ugledu na halife, u sakupljanju rukopisa natjecali su se i njihovi veziri. Tako je vezir al-Ḥasan b. Muḥammad al-Muhallabī (umro 963) u službi halife al-Mu‘izza li Dīnillāha (vl. 953-975) imao biblioteku od 117.000 rukopisa, dok je biblioteka njegovog savremenika Ibn ‘Abbāda Ismā‘īla Abū al-Qāsima aṭ-Ṭāliqānīja (umro 995), koji je bio u službi braće Buvejhida: Mu‘ayyida ad-Dawla i Faḥra ad-Dawla brojala 206.000 rukopisa. Istovremeno, jedan od kadija toga vremena u svojoj biblioteci je imao 1.050.000 rukopisa. Čak i u slučaju da su neki od ovih podataka uveličani, ne umanjuje činjenicu da je postojalo natjecanje u znanju i sakupljanju rukopisa, jer je i samo uveličavanje najbolji dokaz da je postojalo natjecanje u znanju.¹³

11 Filip Hiti, *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, str. 291-292, II izdanje, Sarajevo, 1973.

12 Dr. Sigrīd Hunke, *Allah sonne uber dem abendland unser arabisches erbe* (u arapskom prijevodu *Šams al-‘Arab taṣṭa‘u ‘alā al-Ḡarb - Aṭar al-ḥaḍāra al-‘arabiyya fī Urubbā*), str. 387, Beirut, Lebanon, 1400/1980.

13 Ibid, str. 387.

Općenito je poznato da je u to doba u Rimu bilo teško pronaći ikoga ko bi mogao biti vratar (*bawwāb*) u nekoj od ovih biblioteka. A i kako bi kada je 999. godine sam Gerbert od Aurillica, prilikom postavljanja za rimskog papu pod imenom Silvester II (papa 999-1003) sa osjećajem stida i poniženosti otvoreno izjavio: "Kako možemo podučavati svijet kada je i nama potreban neko ko bi nas podučio!? Niko ne može drugome dati ono što ni sam nema." Njegov savremenik, mladi rimsko-njemački car Oton III (vl. 996-1002) prilikom svoga krunisanja je izjavio: "A sada dolazi Mesija da ljude iskupi od grijeha." (Vidi prethodni izvor, str. 352-354)

Te iste godine arapski učenjak Abū al-Qāsim az-Zahrāwī (um. 1010) je završio svoje djelo *aṭ-Ṭarīf* u 30 svezaka koje je više stoljeća služilo kao nezaobilazni priručnik iz hirurgije, al-Bīrūnī (arapski Aristotel) dokazivao je da se Zemlja kao i sve ostale planete Sunčevog sistema dvojako okreće; oko svoje

U svome osvrtu na obrazovne ustanove u Kordobi u doba el-Hakema II (vl. 914-967) Filip Hiti kaže: *Sam el-Hakem je bio naučnik i potpomagao je nauku. On je velikodušno potpomagao naučnike i osnovao je dvadeset i sedam škola u prijestolnici. Za vrijeme njegove vladavine Kordobski univerzitet zauzimao je prvo mjesto među obrazovnim institucijama u svijetu... Pored univerziteta, u prijestolnici se nalazila smještena vrlo velika biblioteka. Njegovi agenti su ispreturali knjižare Aleksandrije, Damaska i Bagdada s namjerom da kupe ili prepisu rukopise. Broj skupljenih knjiga na ovaj način, prema pričama, penja se na 400.000 svezaka. Njihovi su naslovi zapremali katalog od četrdeset i četiri sveska, a svakom od njih dvadeset tabaka bilo je posvećeno samo pjesničkim djelima.*¹⁴ Najnovija istraživanja govore da su neke od tadašnjih biblioteka imale i po više miliona knjiga. Takav je slučaj bio sa bibliotekom u Tripolisu u Šamu, koja je samo trideset godina poslije svoga osnivanja, imala blizu tri miliona knjiga i skriptorij u kome je radilo 180 prepisivača.¹⁵

O tome koliko je nauka bila cijenjena i snažno podupirana od strane vladara najbolje govori podatak da je halifa el-Me'mun (vl. 813-833)¹⁶

ose i oko Sunca, a Ibn al-Haysam pomoću ogledala i sočiva proučavao prirodu svjetlosti, brzinu i zakone njenog prelamanja. (Vidi prethodni izvor, str. 354)

O dubini kulturnog jaza između Istoka i Zapada od 8-12. stoljeća najbolje govori podatak da je i sam Karlo Veliki (742-814) jedva znao čitati i pisati, a samo rijetki svećenici mogli čitati Bibliju na latinskom jeziku. Istovremeno, u islamskom svijetu postojalo je na hiljade škola u kojima su učenici besplatno dobijali ne samo hranu nego i simboličnu stipendiju. Na spratu su bile besplatne sobe za stanovanje, a u posebnim prostorijama kuhinje, skladišta i kupatila. U prizemlju škola nalazile su se učionice i čitaonice iza kojih su se nizali natkriveni hodnici isprepletani šumom stubova. U sredini je bilo prostrano dvorište sa česmama i šadrvanom... Vrativši se sa službenog puta iz daleke zemlje, jedan od profesora ovakvih škola, s ponosom je izjavio: "Nisam prošao ni kroz jedan grad ni selo, a da u njemu nisam zatekao nekog od svojih učenika kako u njemu zauzima važan položaj." (Vidi prethodni izvor, str. 394-395)

14 Filip Hiti, *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, str. 373, II izdanje, Sarajevo, 1973.

15 Dr. Yūsuf al-ʿIšš; *Duwar al-kutub al-ʿarabiyya al-ʿamma wa šibh al-ʿamma*, str. 147-150; Matbūʿat Markaz Ğumʿa al-Māġid li at-ṭaqāfa al-islāmiyya, Dubai

16 Sin halife Haruna ar-Rašida, vladao od 813-833. godine

svojim prevodiocima i prepisivačima plaćao 500 dinara¹⁷ mjesečno, dok je prijevode nestorijanskog kršćanina iz Hire, Hunejna b. Ishaka, plaćao težinom u zlatu,¹⁸ iako je znao da ovaj pribjegava lukavstvu, pišući svoje prijevode krupnim slovima, sa velikim proredom i na debelom papiru.¹⁹ Općenito je poznato da je za vrijeme Abasija postojala elita visoko obrazovanih ljudi, ali nije lahko odrediti opći kulturni nivo širokih narodnih masa. Odgovori koje daje obrazovana robinja Teveddud na pitanja mudraca u *Hiljadu i jednoj noći* mogu se uzeti kao pokazatelj stepena znanja koji je dostigao kulturni čovjek poslije Hārūna ar-Rašida (um. 809) i dalje sve do dvanaestog stoljeća.²⁰

U svome Leksikonu književnika (*Mu‘ğam al-udabā’*) u osvrtu na Abū al-Faraġa al-Iṣfahānija, Yāqūt al-Ḥamawī citira Ibn ‘Irsa al-Mawṣilija, koji je kazivao: *Abū Taglib (b. Nāṣir ad-Dawla) mi je naredio da mu nabavim knjigu Kitāb al-Aġāmī Abū al-Faraġa al-Iṣfahānija, pa sam mu je kupio za 10.000 dirhema.*²¹ *Kada sam mu je donio i kada ju je pročitao, rekao mi je: "Nepravedno si oštetio jdnog prepisivača. Za mene ona vrijedi 10.000 dinara."*²²

U djelu *Wafayāt al-A‘yān*, Ibn Ḥalikān navodi da je nekog čovjeka po imenu Abū al-Ḥasan, ‘Alī b. Aḥmad b. ‘Alī, nužda natjerala da Abū al-Qāsimu aš-Šarīfu al-Murtaḏā, za 60 dinara proda prijepis djela *Kitāb al-Ġamhara* Ibn Durayda.²³ Listajući knjigu al-Murtaḏā je naišao na

¹⁷ Ar. *dīnār* (lat. *denarius*) zlatna novčana jedinica za vrijeme hilafeta koja je bila teška oko 4 grama. Od prvog do sedmog stoljeća po Hidžri dinar je vrijedio 10-18 dirhema.

¹⁸ Filip Hiti, *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, str. 223-224, II izdanje, Sarajevo, 1973.

¹⁹ Dr. Yūsuf al-‘Iṣṣ, *Duwar al-kutub al-‘arabiyya al-‘amma wa šibh al-‘amma*, str. 59, Matbū‘āt Markaz Ġum‘a al-Māġid li aṭ-ṭaqāfa al-islāmiyya, Dubai

²⁰ Filip Hiti, *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, str. 293, II izdanje, Sarajevo, 1973.

²¹ Ar. dirham (grč. *drachmē*) srebrna jedinica u arapskom novčanom sistemu, čija je nominalna vrijednost od prvog do sedmog stoljeća po Hidžri varilala od 10-18 dirhema za jedan dinar. U vremenu o kome je riječ dinar je vrijedio 18 dirhema.

²² Yāqūt al-Ḥamawī, *Mu‘ğam al-udabā’*, svezak XIII, str. 125-126

²³ Ibn Durayd, Muḥammad b. al-Ḥasan b. Durayd b. ‘Atāhiya, Abū Bakr al-Azdī (rođen u Basri 223/838., umro u Bagdadu 321/933), pjesnik, književnik

stihove pisane rukom njenog vlasnika Abū al-Ḥasana u kojima tuguje za knjigom i svoj rastanak s njom oplakuje riječima:

*S njom sam se družio dvadeset godina,
ali pritisnut siromaštvom i sitnom djecom,
prisiljen sam da ju prodam, iako
nikada na to nisam mogao ni pomisliti,
makar zbog dugova u zatvoru vječno ostao.*

Pročitavši ih, al-Murtaḍā se rastužio i Abū al-Ḥasanu vratio knjigu, ostavivši mu dinare.²⁴

Ovo su samo neki primjeri iz zlatnog doba arapske kulture i civilizacije. Kada je ona počela da jenjava, Evropu koja je prihvatila arapsko-islamska dostignuća na naučno-kulturnom polju, zahvatio je talas buđenja. Trinaesto stoljeće je period intezivnog prevodenja sa arapskog jezika na latinski. Renesansa kojom se Evropa toliko ponosi, mogla je nastati samo na temeljima koje su prethodno postavili arapsko-islamski učenjaci. To, uostalom, priznaju i mnogi Evropljani. Jedan od njih će s pravom izjaviti: "Mi Evropljani mislimo da smo postavili i utvrdili mnoge teorije, poglede i mišljenja, no na kraju se ipak ispostavilo da su nas Arapi u tome pretekli. Arapsko-islamski narodi su nosili zastavu kulturnog preporoda nekoliko stoljeća, u vrijeme kada je Evropa još uvijek bila u moru tmine. Naučna misao u islamskom periodu darovala je čovječanstvu mnoge oblike raskoši, kulture i blagostanja poklonivši mu učitelje poput al-Farabija i Ibn Sināa."²⁵

Sistem vakufa

Među najsnažnije faktore širenja nauke i razvoja islamske civilizacije, uopće, spada sistem vakufa. On se zasniva na hadisu: *Kada čovjek umre, prestaju teći njegova dobra djela osim u tri slučaja: ako iza sebe ostavi trajno dobro, znanje koje će drugima koristiti i čestito dijete koje će se za njega moliti.*²⁶ Zahvaljujući

i vodeći gramatičar svoga vremena. (Vidi opširnije: *Kitāb Dā'ira al-Ma'ārif - Qāmūs 'āmm li kull fann wa maṭlab*, svezak I, str. 475-476; li al-Mu'allim Buṭrus al-Bustānī, *Dār al-Ma'rifa*, Bayrūt, Lubnān)

24 Ibn Ḥalikā,; *Wafayāt al-A'yān*, svezak III, str. 6

25 Dr. 'Abdulḥalīm Muntašir, *Arapsko-islamski uticaj na evropsku renesansu*, str. 154 (u prijevodu na bosanski jezik), prvo izdanje, Sarajevo, 1987.

26 *Ġāmi' al-Uṣūl*, svezak XIII, str. 108

ovoj instituciji, širom islamskog svijeta podignute su mnogobrojne zadužbine, među kojima škole i biblioteke zauzimaju posebno mjesto. Mnogi učenjaci, prevodioci i prepisivači pisali su, prevodili i prepisivali knjige da bi ih, kao trajno dobro, uvakufili za neku džamiju, tekiju ili biblioteku. Vladari, prinčevi, namjesnici, trgovci, zanatlije, a nerijetko i obični ljudi, odvajali su dio od svog imetka i njime kupovali ili poručivali knjige koje su potom uvakufijavali.

Tako se navodi da je al-Farrā' ad-Daylamī²⁷ autograf svoga djela *Kitāb al-Ma'ānī* besplatno ustupio prepisivačima kako bi ga po narudžbi mogli prepisivati. Budući da je za ovim djelom bila velika potražnja, prepisivači su za svoj rad višestruko podigli cijenu, pa se svijet na to počeo žaliti samom autoru. Kada je al-Farrā' pokušao ubijediti prepisivače da snize cijenu svojih prijepisa rekavši im: "Pustite svijet neka se njime koristi, pa ćete i vi od toga imati korist!" i kada su ovi to odbili učiniti, zaprijetio im je riječima: "Ja ću vama pokazati!" Potom je pozvao svijet i rekao: "Pišite! Sada ću vam lično diktirati svoje djelo *Kitāb al-Ma'ānī*, samo ovaj put još i sa komentarom i ljepšim stilom od onoga ranije!" Potom je sjeo, počeo diktirati i samo za jedan dan izdiktirao uvod od stotinu listova. Čuvši za to, prepisivači su došli i zamolili ga da prestane, obećavši mu da će svakome ko želi, za jedan dirhem prepisati deset listova.²⁸

Poznati historičar, književnik i trgovac knjigama al-Kutubī²⁹ u svome djelu *Fawāt al-Wafayāt*³⁰ navodi da vezir Ğamāluddīn al-Qiftī (umro 646/1248) na ovome svijetu ništa nije volio kao knjige. Za vrijeme svoga vezirovanja u službi al-Malika al-'Azīza (umro 1235) bez kuće, žene i porodice, on je sakupio nadaleko čuvenu biblioteku koju je pred smrt uvakufio u Naširovu biblioteku u Halepu. Vrijednost njegove biblioteke

27 Yaḥyā b. Ziyād b. 'Abdullāh b. Manzūr al-Aslamī, al-Farrā' ad-Daylamī, poznati jezičar, književnik i učitelj na dvoru halife al-Ma'mūna, rođen 144/761. godine u Kufi, umro 207/822. godine u Bagdadu. (v. Kaḥḥāla XIII, str. 198-199; Brockelmann S I, 178-179)

28 Yāqūt al-Ḥamawī, *Mu'ğam al-udabā'*, svezak II, str. 12-13.

29 Muḥammad b. Šākir b. Aḥmad b. 'Abdurrahmān al-Kutubī, ad-Dārānī, ad-Dimašqī, književnik, historičar i trgovac knjigama, rođen 681/1282., umro 764/1363. godine (v. Kaḥḥāla X, str. 61; Brockelmann G II, 48/6).

30 Al-Kutubī; *Fawāt al-Wafayāt*, svezak II, str. 121

procijenjena je na 50.000 dinara. Ako znamo da je dinar bio zlatna kovanica teška oko 4 grama, proizlazi da je vrijednost njegove biblioteke bila 200 kilograma čistog zlata.

Kao tržište knjiga, Kordoba je zauzimala prvo mjesto u Španiji. Do koje je mjere u njoj bila razvijena ljubav za knjigom najbolje ilustruje jedna al-Ĥaḍramijeva anegdota koju navodi dr. Sigrid Hunke:

Kada sam živio u Kordobi, posjetio sam njeno tržište knjiga tražeći jednu koja me naročito interesovala. Najzad mi je u ruke došao primjerak lijepo ispisane i otmjeno povezane knjige. Pun veselja počeo sam se za nju nadmetati, ali uvijek me je nadmašio neko drugi, sve dok nije cijena premašila dozvoljenu granicu. Ja sam tada rekao licitatoru: 'Pokaži mi toga moga takmaca koji je podigao cijenu više nego što vrijedi knjiga.' On me zatim odveo do jednog čovjeka odjevenog u otmjeno odijelo. Pristupajući, ja sam mu rekao: 'Neka Allah očuva našeg gospodina fakih krepkog i čilog! Ako vam je naročito stalo da kupite ovu knjigu, ja ću se je okaniti, jer je već nadmetanje prešlo granicu.' On mi odgovori: 'Ja nisam fakih niti znam sadržaj knjige. Ali sam upravo osnovao biblioteku i učinio na tom poslu mnogo kako bih se mogao ponositi među poznatim ličnostima svoga grada. Ima još praznog prostora u njoj koji će ova knjiga ispuniti. Vidjevši je ispisanu lijepim rukopisom i dobro povezanu, ja sam je zavolio i nije mi mnogo stalo koliko ću za nju platiti, jer, hvala Allahu, ja sam imućan čovjek.'³¹

Na sličan način osnovana je i većina biblioteka iz osmanskog perioda u našim krajevima. Tako je Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu osnovana kao produžena ustanova istoimene medrese.³² Njen osnivač Gazi Husrev-beg, sin sestre sultana Bajazida, koji je tri puta bio namjesnik u Bosni, u svojoj vakufnami od 8. januara 1537. godine odredio je: *da se od novca koji preteče od troškova za izgradnju medrese, kupe vrijedne knjige koje će se upotrebljavati u spomenutoj medresi, tako da ih koriste svi čitaoci i da ih mogu prepisivati svi koji se bave naukom.*

³¹ Dr. Sigrid Hunke, *Allah sonne uber dem abendland unser arabisches erbe* (u arapskom prijevodu *Šams al-‘Arab tašta‘u ‘alā al-Ġarb - Aṭar al-ḥaḍāra al-‘arabiyya fī Urubbā*). str. 388-389; Beirut, Lebanon, 1400/1980.

³² Muhamed Ždralović, *Prepisivači djela u arabičkim rukopisima I*, str. 53, Svjetlost, Sarajevo, 1988.

Na isti način osnovane su Karadoz-begova biblioteka u Mostaru,³³ Elči Ibrahim-pašina biblioteka u Travniku³⁴ i mnoge druge biblioteke diljem naših krajeva.

Uvjeti za korištenje

Osnivači škola i biblioteka su učenicima, profesorima i drugima kojima su bile potrebne, knjige na korištenje ostavljali potpuno besplatno. Bilo je slučajeva da su pojedini vakifi uz knjige osiguravali papir, mastilo i druge potrepštine za pisanje, a ponekad i stipendije. Od korisnika knjiga vakifi su, ponekada, tražili samo simboličnu protunaknadu; da njih i njihove roditelje spomenu u svojim dovama. Tako, npr., Ibn al-Bazūri u svojoj vakufnami, za svakoga ko se služi knjigama koje je uvakufio, postavlja samo jedan uslov: *da prouči Fātiḥu i tri puta suru Ihlās i da sevabe od njih pokloni pred dušu vakifa i duše njegovih roditelja*.³⁵ Za razliku od njega, Muḥammad b. Qawām al-Ḥanafi (umro 838/1434) od korisnika knjiga iz svoga vakufa traži *da Allaha zamole da oprostí grijehe vakifu, njegovim roditeljima i svim muslimanima*.³⁶

Vakifi su često postavljali još neke uvjete: da se njihove knjige ne smiju prodavati, otuđivati, davati u zalog niti iznositi iz ustanove za koju su uvakufijene. Pod takvim uvjetom je 1280/1863. godine za Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu neki ‘Abdullāh b. ‘Abdullah uvakufio rukopis djela *Ḍiyā’ al-Qulūb fī šarḥ Ḡalā’ al-qulūb*.³⁷

33 Karadoz-begovu biblioteku u Mostaru osnovao je Muhamed-beg, zvani Karadoz-beg početkom 1570. godine. Dio sačuvanog fonda Karadoz-begove biblioteke premješten je 1950. godine u Gazi Husrev-begovu biblioteku u Sarajevu.

34 Elči Ibrahim-pašinu biblioteku u Travniku, kao pridruženu ustanovu isroimene medrese, prema vakufnami legaliziranoj u Agribozu (u Grčkoj) 28. ožujka 1706. godine osnovao je Elči Ibrahim-paša, koji je kao namjesnik Bosne 1704-1705. godine vezirovao u Travniku. Iz nje je godine 1941. u Gazi Husrev-begovu biblioteku preneseno preko 300 knjiga.

35 Dr. Yūsuf al-‘Išš, *Duwar al-kutub al-‘arabiyya al-‘amma wa šibh al-‘amma*, str. 325, Maṭbū‘āt Markaz Ḡum‘a al-Māḡid li at-ṭaqāfa al-islāmiyya, Dubai

36 Ibid, str. 297

37 Vidi bilješku na listu 1a u rukopisu koji se pod br. R-1570 vodi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

U bilješci bez datuma i godine o uvakufljenju komentara *Mesneville* u šest svezaka koji je na turskom jeziku napisao Mawlānā Muṣṭafā Šam‘ī,³⁸ na listu 1a stoji da ih je za *Šehdī Osman-efendijinu biblioteku u Sarajevu uvakufio Šālīḥ b. al-Ḥāḡḡ Muḥammad*, pod uvjetom da se jedan po jedan svezak može posuđivati samo šejhovima Isa-begove tekije i da, dok je živ, nadzor nad njima vrši Muhamed-ef. Kaukči-zade, a poslije njega, sarajevski muftija.³⁹

Da se ne bi na bilo koji način otuđili iz porodice vlasnici u našim krajevima rukopise su često proglašavali evladijet-vakufom i kao takve ih ostavljali u naslijeđe svojim muškim potomcima. Takav je slučaj sa rukopisima koje je, pod uvjetom da se ne iznose iz kuće, uvakufio Ğannatīzāde Muṣṭafā-beg b. Fayḍullāh-beg b. Ismā‘il-beg iz Sarajeva.⁴⁰

Na kraju bilješki većine vakifa stoji upozorenje da je to njihova želja i da grijeh za eventualnu izmjenu namjene vakufa u cijelosti snosi onaj ko to učini. Na jednom rukopisu uvakufljenom za Karadoz-begovu biblioteku u Mostaru stoji čak i kletva: “*Proklet bio ko ga iznese iz grada Mostara!*”

Stradanje rukopisa

Nažalost, relativna politička stabilnost hilafeta, blagostanje i izdašna potpora nauke, kao glavni faktori napretka unutar islamskog svijeta, nisu dugo trajali. Unutrašnji sukobi svih vrsta, borba za vlast i sve snažnija nadiranja neprijatelja izvana, zaprijetili su da do temelja unište sve što je do tada podignuto i napisano. Sudbinu velike Ptolemejeve biblioteke u Aleksandriji koju je 47. godine prije n. e. zapalio Julije Cezar, doživjele su i mnoge islamske biblioteke. Tako je, tokom jedanaestog stoljeća, unutrašnja borba za hilafet u Španiji dovela do njegovog raspadanja na niz emirata, što je u nekada moćnom Kordobskom halifatu bila pogodna baza za početak rekonkviste⁴¹ koja je

³⁸ Mawlānā Muṣṭafā Šam‘ī iz Prizrena, umro poslije 1009/1600-1601 (Vidi: Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa GH biblioteke, svezak XIII, str. 328-334)

³⁹ Vidi bilješku na listu 1a svezaka koji se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu vode pod brojevima: R-2348; R-1605; R-397; R-365; R-209.

⁴⁰ Vidi bilješku na listu 1a rukopisa koji se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci vode pod brojevima: R-1165; R-2529; R-984 i R-2729.

⁴¹ Špan. *reconquista*: ponovno osvajanje; period u historiji Pirinejskog poluotoka u kome su Španjolci i Portugalci povratili zemlje koje su prethodno bili osvojili Arapi. Pobjedom udruženih kršćanskih feudalaca nad Maurima kod

završena padom Granade 1492. godine. Za vrijeme trajanja rekonkviste na trgovima Kordobe, Valencie, Murcie, Seville, Granade i drugih gradova javno je spaljivano sve što je maursko, a prije svega knjige. Prilikom pada Kordobe na njenim trgovima spaljeno je na stotine hiljada rukopisa, dok je u Granadi spaljivana svaka kuća u kojoj su pronađene knjige.⁴² Ono što nije uspjela uništiti rekonkvista u nekoliko narednih stoljeća stradalo je pod progonom inkvizicijskih sudova.

Nešto ranije, na istočnoj strani islamskog svijeta, na udaru krstaša našle su se mnoge biblioteke. Tako je 532/1137. godine od strane krstaša spaljena nadaleko poznata biblioteka *Dār al-‘Ilm* u Tripolisu u Šamu, koja je brojala blizu tri miliona knjiga.⁴³

Međutim biblioteke kao najvažnije riznice knjiga, nisu uvijek stradale samo od vanjskog neprijatelja, nego i usljed unutrašnjih previranja. Tako su 461/1068. godine za vrijeme vladavine halife al-Mustanšira⁴⁴ ismailije u Kairu palile sve sunitske knjige do kojih su došle. To isto kasnije su učinile sunije, pristalice Šalāhuddina Ayyūbija,⁴⁵ spalivši 567/1172. godine fatimijsku biblioteku *Dār al-‘Ilm* u Kairu.⁴⁶ Istu sudbinu doživjele su i biblioteke Sayfuddawla al-Hamadānija u Halepu (460/1067), biblioteka Nizamije medrese u Bagdadu (510/1116) i biblioteka u Nišapuru. Ova posljednja spaljena je (451/1059) po nalogu seldžučkog vezira Tugrul-bega, pod izgovorom da je osnovana u cilju propagiranja knjiga sa ši‘ijskom orijentacijom.⁴⁷

Navasa de Tolosa (1212) počinje velika ofanziva rekonkviste tokom koje su zauzeti: 1229. Baleari, 1236. Kordoba, 1238. Valencia, 1241. Murcia, 1248. Sevilla itd. Rekonkvista je završena osvajanjem Granade 1492. godine.

42 Dr. Yūsuf al-‘Išš, *Duwar al-kutub al-‘arabiyya al-‘amma wa šibh al-‘amma*, str. 59, Maṭbū‘āt Markaz Ğum‘a al-Māğid li at-ṭaqāfa al-islāmiyya, Dubai

43 Ibid, str. 147-150.

44 Al-Mustanšir Billāh, Abū Tamīm (vl. 1036-1094), fatimidski halifa sa sjedištem u Egiptu (Vidi opširnije: *al-Munğid fī al-adab wa al-‘ulūm*, str. 495, Bayrūt - Lubnān, 1956).

45 Šalāhuddīn Yūsuf b. Ayyūb (r. 1138, u. 1193), porijeklom Kurd, osnivač dinastije Ejjubija. Iz Jerusalema je 1187. godine protjerao krstaše i u svojim rukama je ujedinio Egipat, Siriju, Hidžaz i Gornju Mezopotamiju.

46 Dr. ‘Abdulmağid Dayāt, *Tabqīq at-turāt al-‘arabī, manhağuhū wa tatawwuruhū*, str. 120-121, Dār al-Ma‘ārif al-Qāhira.

47 Dr. Yūsuf al-‘Išš, *Duwar al-kutub al-‘arabiyya al-‘amma wa šibh al-‘amma*, str. 146, Maṭbū‘āt Markaz Ğum‘a al-Māğid li at-ṭaqāfa al-islāmiyya, Dubai

Još goru sudbinu doživjele su biblioteke u Buhari, Semerkandu, Balku, Heratu, Havarizmu i drugim mjestima, kroz koje su u jesen 1219. i proljeće 1220. godine prošle mongolske horde na čelu sa Džingis-hanom,⁴⁸ ostavljajući za sobom pustoš i uništenje gdje god su se pojavile i pred kojima su praktično zbrisani kulturni centri istočnog islama. Gole pustinje i bezizgledne ruševine ostajale su tamo gdje su se ranije postojano dizale veličanstvene palate i biblioteke, a džamije u Buhari, čuvene kao mjesta pobožnosti i učenosti, pretvorene su u štale za mongolske konje.⁴⁹ Ono što nije stigao razoriti Džingis-han, razorio je njegov unuk Hulagu, koji je 1258. godine srušio Bagdaski halifat. Prilikom provala Mongola i njihovog pustošenja Bagdada toliko je leševa i knjiga bačeno u Tigris da su njegove vode bile obojene krvlju i mastilom. Zabilježene su i priče da se na tri mjesta u Bagdadu s jedne obale Tigrisa na drugu moglo preći preko plutajućih knjiga i ljudskih leševa, a da se pri tome ne ukvase noge.⁵⁰ Na sreću, memelučki vojskovođa Bejbers uspio je 3. septembra 1260. godine kod 'Ayn Ğālūta u Šamu, potući mongolsku vojsku i zaustaviti njeno dalje nadiranje prema Egiptu. Ova Bejbersova pobjeda nad Mongolima značajna je za cijelu historiju civilizacije. Jer da su Mongoli zauzeli Kairo, oni bi ga, najvjerojatnije, razorili kao i Bagdad i uništili njegove rukopise i bogato umjetničko blago.

Gradanski ratovi, pobune i unutrašnji sukobi širom islamskog svijeta nastavili su harati i tokom narednih stoljeća, u plamenu odnositi najveći dio onoga što su u zlatnom periodu svoga razvoja iznjedrile islamska kultura i civilizacija. Ovakav trend kretanja donekle je zaustavljen tek 1453. godine, osvajanjem Carigrada od strane sultana Mehmeda Fatiha II i učvršćivanjem hilafeta u rukama osmanskih vladara.

Međutim kršćanski ratovi protiv islamskog istoka, počevši s kraja 15. stoljeća, poprimaju novi vid. Od tada se po dekretima rimskog pape, a po ugledu na njega i vladara pojedinih evropskih zemalja, počinju formirati razne misionarske organizacije za izučavanje islama i običaja

48 Kurd 'Alī, Muḥammad b. 'Abdurrazzāq, *Al-Islām wa al-Ḥaḍāra al-'arabiyya*, Al-Muḡallad al-Awwal, str. 323, al-Qāhira, 1950.

49 Filip Hiti, *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, str. 338, II izdanje, Sarajevo, 1973.

50 Kurd 'Alī, Muḥammad b. 'Abdurrazzāq, *Al-Islām wa al-Ḥaḍāra al-'arabiyya*, Al-Muḡallad al-Awwal, str. 323, al-Qāhira, 1950.

muslimana, prvenstveno radi upoznavanja sa njihovim slabostima. U cilju što bolje pripreme kršćanskih misionara, početkom 16. stoljeća, arapski rukopisi sa vjerskom tematikom, a kasnije i drugim disciplinama, po prvi put su se počeli štampati u Rimu.⁵¹

Još mnogo ranije, god. 1311. na koncilu u Beču dekretom pape Klementa V osnovane su katedre za arapski jezik na sveučilištima u Rimu, Parizu, Oksfordu, Bolonji i Salamanci. To je značajan datum za institucionaliziranje orijentalnih studija u Evropi. U kasnijim stoljećima studij arabistike bio je potpomognut i prvim izdanjima udžbenika arapske gramatike, rječnika i tekstova, ponajprije u Italiji, gdje su te studije pomagali pape, plemići, mecene i veliki knjižari. Za daljnji razvoj evropske orijentalistike od neprocjenjive važnosti su bila dva povijesna događaja: velika geografska otkrića i kontakti sa Turcima, nakon čega se pored arabistike u nju uključuju turkologija, a nešto kasnije iranologija i egiptologija. U tom periodu narastaju i kolonijalistički apetiti evropskih zemalja prema arapsko-islamskom svijetu.

Tokom 17. stoljeća štampanje arapskih, a potom turskih i perzijskih djela proširuje se na više evropskih gradova kao što su: Hamburg, Lajpcig, Pariz, London i Lajden. To je sve više iziskivalo potrebu za rijetkim arapsko-islamskim rukopisima. Time su najvredniji i najprobraniji islamski rukopisi, na ovaj ili onaj način, nalazili svoj put za Evropu. Posao na traganju za ovakvim rukopisima, njihovom odabiranju i prebacivanju u Evropu obavljala je dobro organizirana mreža diplomata, ambasadora, konzula, orijentalista, trgovaca, putopisaca i agenata koji su uzduž i poprijeko pretresli svaki kutak islamskog svijeta, s posebnim osvrtnom na džamije, tekije, škole, biblioteke i opservatorije.

Tako je francuski kralj Luj XIV godine 1671. poslao svoje lične izaslanike u sve krajeve islamskog svijeta u potrazi za orijentalnim rukopisima, šaljući po njima uputstva francuskim konzulima u tim zemljama da im u ljudstvu i novcu pruže svu potrebnu pomoć. Valja napomenuti da je među izaslanicima bio i kraljev savjetnik koji je lično obišao Kipar, Šam, Kairo, Istanbul i Bagdad, odakle se vratio sa gomilom rukopisa.⁵²

51 Dr. 'Abdulmağid Dayāt, *Tahqīq at-turāt al-'arabī, manhağuhū wa taṭawwuruhū*, str. 187, Dār al-Ma'ārif, al-Qāhira.

52 Ibid, str. 180.

O tome do koje mjere je išlo siromašenje kulturne baštine muslimanskih naroda najbolje govori podatak da je jedan student u Princetonu (Princeton University) za univerzitetsku biblioteku poklonio 6.000 arapskih rukopisa koje je u svojoj privatnoj kolekciji bio sakupio jedan engleski orijentalista.⁵³

Ovdje treba istaći da su i ruski orijentalisti, među kojima posebno mjesto zauzima Kračkovski⁵⁴ sakupili mnoštvo orijentalnih rukopisa, od kojih se najveći broj čuva u Nacionalnoj biblioteci u Moskvi i biblioteci Orijentalnog instituta u Sant-Petersburgu (ranije Petrogradu ili Lenjingradu). Neki od ovih rukopisa spadaju među najstarije na svijetu. Takav primjer predstavlja takozvani *osmanski* ili *taškentski Mushaf*, koji se čuva u Orijentalnom institutu u Sant-Petersburgu, *gdje je stigao kao ratni plijen generala fon Kaufmana iz vremena osvajanja Srednje Azije*.⁵⁵

Usljed slabljenja osmanlijske vlasti na prostorima Bliskog istoka, a naročito njenim krahom početkom prošlog stoljeća, ostatke rukopisne građe u ovom dijelu islamskog svijeta zahvatio je novi val stradanja. Razumljivo je da su Turci, prilikom svoga povlačenja prema Istanbulu, sa sobom ponijeli najveći dio skupocjenih rukopisa i najvažniju arhivsku građu. Kakav je odnos osmanske vlasti na njenom silasku sa svjetske scene bio prema rukopisima najbolje govori podatak da je 1899. godine sam sultan ‘Abdulhamid II (r. 1842., u. 1918) svome prijatelju, pruskom kralju i njemačkom caru Vilimu II Hohenzollernu (vl. 1888-1918) lično poklonio najveći dio rukopisa koji su se čuvali u Emevijskoj džamiji u Damasku, od kojih su neki napisani još u doba krstaških ratova.⁵⁶

Sudbinu ostataka arapskih rukopisa u Kairu krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća, u uvjetima krajnje bijede i siromaštva,

53 Ibid, str. 187.

54 Impozantni objavljeni orijentalistički opus Ignatija Julijanoviča Kračkovskog (umro 1951.) čini oko 500 bibliografskih jedinica, od čega glavnina pripada široko shvaćenoj oblasti arabistike. Njegova knjiga *Nad arapskim rukopisima* u prijevodu Vladimira Osipova sa ruskog na naš jezik štampana je 1978. godine u izdanju Trećeg programa Radio-Sarajeva.

55 Ignatij Julijanovič Kračkovski, *Nad arapskim rukopisima*, str. 112, Treći program Radio-Sarajeva, Sarajevo, 1978.

56 Filip Ṭarrāzī; *Ḥazā’in al-kutub al-‘arabyya fi al-ḥāfiqayn*, svezak II, str. 592, Lubnān.

najbolje odslikava opis Filipa Ṭarrazīja,⁵⁷ koji bilježi: *Krajem devetnaestog vijeka za čuvara triju biblioteka egipatskih džamija u Kairu bio je postavljen jedan čovjek po imenu Ibn as-Sulaymānī. Za taj posao uprava vakufa mu je isplaćivala mjesečnu platu u iznosu od 25 groša. Budući da čovjek od toga nije mogao živjeti, na uglu ispod stepenica na ulazu u Medresu sultana Hasana prodavao je stabljike šećerne trske. Pored bremena trske obično je držao i gomilu rukopisa iz biblioteka koje je čuvao i usput ih prodavao po komadu za jedan do dva groša.*⁵⁸

U svome osvrtu na položaj rukopisa u Siriji i Egiptu sredinom prošlog stoljeća dr. ‘Abdurrahmān al-Farfūr⁵⁹ kaže: *Slobodno možemo reći da su (od biblioteka koje u svojim fondovima imaju rukopise) u Siriji preostale samo još: Biblioteka Emevijske džamije (Maktaba al-Ġāmi‘ al-Amawī) u Damasku, Biblioteka aḏ-Ḍāhiriyya (al-Maktaba aḏ-Ḍāhiriyya) i Vakufska biblioteka u Halepu (Maktabā awqāf Ḥalab),⁶⁰ a u Egiptu: Biblioteka općine Aleksandrija (Maktaba Baladiyya al-Iskandariyya), Biblioteka Azherskog univerziteta (al-Maktaba al-Azhariyya) i Egipatska biblioteka (Dār al-Kutub al-Miṣriyya), koja je sakupila ostatke rukopisa iz raznih krajeva Egipta.*

On dalje navodi: *Šezdesetih godina ovog (tj. dvadesetog) stoljeća lično sam bio svjedok kako se u Emevijskoj džamiji u Damasku djeca igraju skupocjenim rukopisima. Pred mojim očima još uvijek su svježe slike mushafā velikog formata iz memelučkog perioda, ispisanih krupnim slovima od čistog zlata.*⁶¹

57 Filip b. Naṣrullah Ṭarrāzī (r. 1865., u. 1956), historičar i dopisni član Akademije nauka u Damasku autor je djela: *Tārīh aṣ-ṣaḥāfa al-‘arabiyya* (Historija arapskog novinarstva) u više svezaka, *Ḥazā’in al-kutub al-‘arabiyya* (Riznice arapskih knjiga) u tri sveska i *‘Aṣr al-‘Arab aḏ-ḏahabī* (Zlatno doba Arapa) u jednom svesku. (Vidi: Kaḥḥāla VIII, 88-89)

58 Dr. ‘Abdulmağid Dayāt, *Taḥqīq at-turāt al-‘arabī, manḥağuhū wa tatawwuruhū*, str. 193, Dār al-Ma‘ārif al-Qāhira.

59 Dr. ‘Abdurrahmān Farfūr, *Qawā'id taqyīm al-maḥṭūṭāt al-‘arabiyya al-islāmiyya*, str. 18-19, Markaz Ġum‘a al-Māğid li aṭ-ṭaqāfa al-islāmiyya, Dubai, 1418/1997.

60 Fondovi ovih biblioteka kasnije su preneseni u sirijsku nacionalnu biblioteku koja nosi ime bivšeg sirijskog predsjednika Hafeza Asada.

61 Dr. ‘Abdurrahmān Farfūr, *Qawā'id taqyīm al-maḥṭūṭāt al-‘arabiyya al-islāmiyya*, str. 18-19, Markaz Ġum‘a al-Māğid li aṭ-ṭaqāfa al-islāmiyya, Dubai, 1418/1997.

Ovdje treba podsjetiti na još dva slučaja stradanja rukopisa do kojih je nedavno došlo u Kuvajtu i Iraku. Za vrijeme kratke okupacije Kuvajta od strane Iraka u avgustu 1990. godine, u gradu Kuvajtu su opljačkane sve biblioteke, muzeji i arhivi. Poslije povlačenja iz Kuvajta, pod prijetnjom sankcija Ujedinjenih nacija, tadašnje iračke vlasti su preko Organizacije Ujedinjenih Nacija za prosvjetu, znanost i kulturu (UNESCO) bile prisiljene da Kuvajtu, između ostalog, vrate i rukopise koji su, nažalost, prethodno bili teško oštećeni.⁶²

Prilikom nedavnog ulaska američkih trupa u Bagdad i svrgavanja Sadama Husejina s vlasti, u općem metežu koji je nekoliko dana vladao iračkom prijestolnicom, došlo je do pljačke i mnogih kulturnih ustanova, uključujući muzeje i biblioteke. Cio svijet preko malih ekrana mogao je gledati kako se pljačkaju najdragocjeniji eksponati iračkih muzeja, od kojih neki potječu još iz davnih babilonskih i asirskih vremena. Neki od tih eksponata kasnije su viđeni da se prodaju po nekim evropskim gradovima. Pretpostaviti je da su za vrijeme spomenutih pljački nastradali ili nestali i mnogi rukopisi.

Stradanje rukopisa u našim krajevima

Kod našeg naroda je u prošlosti bio snažno razvijen osjećaj dubokog poštovanja, skoro do granice svetosti, prema svemu što je napisano arapskim pismom ili, kako bi naš obični čovjek rekao, *jazijom*. Kur'an, ali i sve drugo što je bilo napisano arapskim pismom, nazivano je jednostavno *čitabom*, zamotavano u najskuplju mahramu i čuvano na počasnom mjestu u kući. U slučaju kakve opasnosti: rata, požara i sl., prvo što se sklanjalo na sigurno mjesto bile su knjige. Međutim ni pored svega navedenog, stradanje rukopisa za vrijeme turske vlasti nije moglo zaobići ni naše krajeve. Tako je, npr., u velikom požaru 1697. godine, za vrijeme prodora Eugena Savojskog u Sarajevo, između ostalog stradao i osnovni fond Gazi Husrev-begove biblioteke.⁶³ Ovo zasigurno nije bio jedini slučaj stradanja rukopisa. Pored sakralnih objekata, kao

⁶² Prema kazivanju prof. Aḥmada aš-Šaybānija, šefa odsjeka za rukopise i dokumenta pri Ministarstvu kuvajtskih vakufa.

⁶³ Muhamed Ždralović, *Prepisivači djela u arabičkim rukopisima I*, str. 53, Svjetlost, Sarajevo, 1988.

prvorazrednih spomenika kulture, mnogi rukopisi stradali su u požarima, ratovima i unutrašnjim pobunama.⁶⁴

Nažalost, ovakav odnos prema orijentalnim rukopisima naglo se počeo mijenjati krajem devetnaestog stoljeća. Takvome trendu doprinijela su dva povijesno važna događaja za naše krajeve: austrougarska okupacija i pojava štampe.

Do dolaska Austro-Ugarske (1878) naši su ljudi na školovanje najčešće odlazili u Istanbul, Kairo, Damask, Meku, Medinu i druge obrazovne centre na Istoku, gdje su na arapskom, turskom i perzijskom jeziku sticali znanja u duhu toga vremena. Otuda se sa pravom može tvrditi da Bošnjaci nisu bili samo baštinici jedne napredne kulture i civilizacije (u ovom slučaju islamske) nego i aktivni sudionici u njenom razvoju.⁶⁵

Sa dolaskom Austro-Ugarske i stupanjem na scenu evropskih jezika, u prvom redu njemačkog, naša ulema koja je, koliko do jučer, govorila i pisala na arapskom i turskom jeziku, u evropskom smislu, preko noći je postala zaostala. Ta činjenica je do neslućenih razmjera devalvirala sve što je do tada na orijentalnim jezicima bilo napisano, pa i rukopise.

U uvjetima kada su u velikim tiražima i po nižim cijenama štampane knjige, časopisi i novine preplavili tržište, kada su se širom naših gradova i kasaba počele otvarati moderne škole sa naprednim evropskim programima, kada su naši ljudi, umjesto u Istanbul i Kairo, na visoke škole počeli odlaziti u Beč, Peštu, Prag, Zagreb, Ljubljanu i Beograd, kada su, skoro sve islamske zemlje svedene na kolonije, kada je u samoj Turskoj izvršena reforma jezika i umjesto arapskog pisma uvedena latinica

64 U uvodu popisa orijentalnih rukopisa svoje biblioteke (Sarajevo, 1917), Safvet-beg Bašagić, između ostalog, navodi kako je čuo da je "...od tetke Hafiz-pašiniće Rizvanbegović, koja je zapamtila Zalom-Palanku, dok je nije porobio i popalio Husejin kapetan 1830, da je bila u Redžepašinoj kuli jedna soba puna čitaba, koji su bili složeni u tri reda polica. Tom prilikom s cijelom Zalom-Palankom pretvorila se u prah i pepeo i ta mala biblioteka u kojoj je bilo sigurno vrijednih djela. To zaključujem po nekoliko rukopisa koji su se našli u našim starim kućama u Nevesinju".

65 To najbolje potvrđuju brojna djela iz raznih disciplina na arapskom, turskom i perzijskom jeziku čiji su autori bili naši ljudi. (Vidi: *Mehmed Handžić; al-Ġawhar al-asnā fī tarāġum ‘ulamā’ wa šu‘arā’ Bosna; al-Qāhira, 1349/1931.; dr. Hazim Šabanović, Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima;*

i kada je sve što je *ala turka* postalo zaostalim, a *ala franga* naprednim, brižljivo čuvani, s koljena na koljeno nasljeđivani islamski rukopisi, kao prvorazredni spomenici kulturne baštine, u očima običnog svijeta, a često i prve generacije nasljednika, postali su nevažni i beskorisni.⁶⁶ Tako obezvrijeđeni rukopisi - s izuzetkom mushafa, hamajlija i zbirki dova, prema kojima se i dalje njegovala jedna vrsta poštovanja - sve češće su nalazili svoj put ka čadavim tavanima, memli magazama i mahalskim džamijama,⁶⁷ gdje su usljed vlage, neodgovarajuće temperature i drugih

Svjetlost, Sarajevo, 1973.; dr. Safvet-beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Svjetlost, Sarajevo)

66 Istovremeno, u evropskim zamljama orijentalnim rukopisima se poklanja sve veća pažnja, gdje se pored njihove nabavke, restauracije, zaštite i konzervacije, uporedo odvija i kataloška obrada, tako da se već u 19. stoljeću štampaju prvi, detaljno obrađeni katalozi arapskih, turskih i perzijskih rukopisa kao što su:

- Krafftov (Albrecht Krafft: *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der K. K. Orientalischen Akademie zu Wien*, Wien 1842),

- Flügelov (Gustav Frügel; *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien*, I-III, Wien 1865-1867),

- Ahlwardtov (W. Ahlwardt: *Verzeichnis der arabischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin*, I-X, 1887-1899),

- Pertschov (Wilhelm Pertsch: - *Die persischen Handschriften der herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, Wien 1859; - *Die türkischen der herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, Wien 1864; - *Die arabischen der herzoglichen Bibliothek zu Gotha*, I-IV, Gotha 1878-1883) i

- Rieuov (Charles Rieu: *Catalogue of the turkish Manuscripts in the British Museum*, London 1888).

67 U proljeće 1977. godine u džamiji u selu Donja Bijenja kod Nevesinja, između ostalih knjiga koje su stajale u prozoru iza minbere i na podestu na vrhu minbere, primijetio sam i petnaestak rukopisa od kojih su neki bili veoma lijepo ispisani i ukrašeni zlatnom bojom. Na moje pitanje: "Zašto ove rukopise ne odnesete u Gazi Husrev-begovu biblioteku u Sarajevu?" mutevellija mi je odgovorio, otprilike, sljedećim riječima: "Bože sačuvaj! Ja bih lakše prebolio džamiju nego ove knjige. Jer, džamija se može ponovo napraviti, a ove se knjige više nikada ne mogu napisati." Koje li ironije! Petnaestak godina kasnije (1992), džamija je zapaljena i srušena. Ona se može ponovo izgraditi dok su rukopisi - ukoliko su tamo ostali - za sva vremena izgubljeni.

nepovoljnih uvjeta bili osuđeni na propadanje.⁶⁸ U takvim uvjetima, mnogi rukopisi sve češće su nalazili svoj put za Beč i druge centre izvan granica Bosne i Hercegovine. U tom svjetlu, sudbinu Bašagićeve biblioteke sa bogatom rukopisnom zbirkom koja se poslije Prvog svjetskog rata našla u Bratislavi, svakako ne treba posmatrati kao izolovani slučaj.⁶⁹

Tokom Prvog i Drugog svjetskog rata, mnogi naši krajevi, a naročito u Istočnoj Bosni i Hercegovini, doživjeli su stravičan pokolj stanovništva, razaranja i pustošenje kulturnih spomenika, a time sigurno i stradanje onoga što je od rukopisa bilo ostalo. Ako ovo znamo, nije ni čudo što je, npr., od fondova triju biblioteka u Foči (biblioteke medrese Ĥasana Nāzira, osnovane 1550., Memiš-agine biblioteke, osnovane oko 1575. i Osman-efendijine biblioteke, osnovane početkom 17. stoljeća) sačuvano tako malo rukopisa.⁷⁰

Poslije Drugog svjetskog rata, usljed ograničavanja vjerskih sloboda i čestih racija po kućama uglednih muslimana (naročito u doba progona članova i simpatizera organizacije Mladih muslimana), mnoge muslimanske porodice su - što iz neznanja što iz straha - da ne budu optužene za kleronacionalizam, sakrivala, zakopavale u zemlju, spaljivale, pa čak i u vodu bacale vjerske knjige, među kojima je, sigurno, bilo i dosta rukopisa.⁷¹

68 Prije nekoliko godina imao sam priliku da pregledam rukopis mushafa jedne stare sarajevske porodice. Mushaf velikog formata, prepisan lijepim nashī pismom, najvjerovatnije, u sedamnaestom stoljeću, bio je pažljivo zavijen, prvo u bijelu mahramu, potom u papir bijele boje, potom u dvolisnicu novina, a onda stavljen u najlonsku kesu. Listovi mushafa bili su slijepjeni, mastilo oštećeno, a originalni kožni povež potpuno deformisan. Na moje pitanje: "Gdje ga držite?", odgovoreno je: "Na tavanu, zadjenut za rog kuće."

69 Neposredno poslije Prvog svjetskog rata, Bašagićevu biblioteku otkupio je Čehoslovak Jan Emler. Godine 1924., zaslugom Jana Rypke Bašagićeva biblioteka ušla je u sastav Univerzitetske biblioteke u Bratislavi, gdje i danas čini glavninu njenih orijentalnih rukopisa. Godine 1961., Univerzitetska biblioteka u Bratislavi izdala je katalog rukopisa u kome je obrađeno 598 djela, od čega 393 na arapskom, 177 na turskom i 88 na perzijskom jeziku. Arapske rukopise u katalogu obradio je Karel Petraček, turske Jozef Blašković, a perzijske Rudolf Vesely.

70 Vidi detaljnije: Kasim Dobrača, *Skriptorij u Foči u XVI stoljeću*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga I, str. 67-74.

71 Od rahmetli hfz. Mahmuda-ef. Traljića, a kasnije i od hfz. Ismeta-ef. Spahića sam čuo da je u strahu od takvih optužbi, jedna stara poznata porodica

Međutim, najveće stradanje rukopisa na našim prostorima zabilježeno je tokom posljednjeg rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995), kada su samo u Sarajevu, zapaljeni agresorskim granatama, do temelja izgorjeli Orijentalni institut u Sarajevu i Nacionalna i univerzitetska biblioteka.

Orijentalni institut u Sarajevu je osnovan 1950. godine s ciljem da kao republička ustanova prikuplja, čuva, izučava i publikuje književnu i povijesnu građu. Ta građa uglavnom je crpljena iz orijentalnih rukopisa i dokumenata pisanih arapskim pismom. Rukopisna zbirka Orijentalnog instituta sa svojih 5.133 kodeksa sa preko 7.000 djela na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, poslije Gazi Husrev-begove biblioteke, predstavljala je najbrojniju zbirku orijentalnih rukopisa na cijelom Balkanu.⁷² Najstariji među njima bio je prepisan 9. zul-hidždžeta 413/ 5. marta 1023. godine, odnosno 166 godina prije povelje Kulina bana ili četiri stoljeća prije poznate sarajevske Hagade.

U njegovim fondovima, također, nalazio se jedan od najbogatijih arhiva iz turskog perioda. Njegova građa podijeljena u četiri velike zbirke (Manuscripta turcica, Sidžili, Vilajetski arhiv i Tapije) sadržavala je mnoštvo dokumenata, fermana, berata, bujruđija bosanskih valija, sudskih rješenja, tapija, izvoda iz sumarnih deftera, protokola mjesnih sudova, raznih izvještaja, finansijskih rasprava itd.⁷³

Pod pretpostavkom da su u posljednjem ratu (1992-1995) islamski rukopisi doživjeli istu sudbinu kao i sakralni objekti (džamije, mektebi, tekije i turbeta), može se slobodno reći da njih na najmanje 2/3 teritorije Bosne i Hercegovine jednostavno više nema. Pretpostaviti je, također, da su i neke naše izbjeglice iz Bosne i Hercegovine sa sobom u muhadžerluk ponijele i poneku staru knjigu, dēdin ili nanin mushaf, od kojih su neki mogli biti i rukopisi. Ne treba zaboraviti ni činjenicu da je za ovih petnaestak posljednjih godina kroz Bosnu i Hercegovinu prodefilovalo

u Stocu, pod okriljem noći, u nadošlu Bregavu izručila sanduke knjiga, među kojima je bilo i dosta rukopisa. Pretpostaviti je da je takvih postupaka bilo i u drugim mjestima.

⁷² Vidi detaljnije: Salih Trako i Lejla Gazić, *Rukopisna zbirka Orijentalnog instituta u Sarajevu*, POF, XXV/1975., str. 27-42.

⁷³ Vidi detaljnije: Fehim Dž. Spaho, *Arhiv Orijentalnog instituta u Sarajevu*, POF, XXV/1975., str. 45-56.

najmanje četvrt miliona stranaca; vojnika, policajaca, diplomata, agenata, misionara, humanitaraca i svakojakih mešetara i da su bar neki od njih došli do rukopisa, koje su u uvjetima propusnosti, a ponekad i potpune otvorenosti granice, po zadatku ili iz hobija, kao dio kulturne baštine ili suvenir, komotno mogli iznijeti iz naše zemlje. Zar na isti način i najvažniji dokumenat Bosne i Hercegovine i njena tapija, povelja Kulina bana iz 1189. godine, iz Dubrovnika nije dospjela u Rusiju?

No, ne treba isključiti mogućnost da se po našim starim kućama i privatnim kolekcijama još uvijek nalaze, bar neki, vrijedni rukopisi i važni dokumenti. Ovome ide u prilog činjenica da se najmanje desetak osoba godišnje obrati Gazi Husrev-begovog biblioteci (a vjerovatno i drugim sličnim ustanovama) sa molbom da se pregledaju njihove knjige ili procijeni njihova vrijednost. Istina, u najviše slučajeva tu se ustanovi da se radi o štampanim knjigama i rukopisima udžbeničkog karaktera, ali se ponekad pojavi i poneki vrijedan rukopis⁷⁴ ili dokumenat.⁷⁵

74 Među dvadesetak knjiga koje je prošle godine na pregled donio jedan mladić iz porodice Kadić iz Sarajeva bilo je i dvanaest rukopisa, od kojih je većinu sredinom 19. stoljeća prepisao kadija Muṣṭafā Muḥibbi b. al-Ḥāḡḡ Muḥammad Beligrādi (iz Beograda) za vrijeme svoga službovanja u Bögurdelenu (Šapcu) i Brčkom. U jednom od rukopisnih kodeksa na 27 listova (54 stranice) nalazi se dosada nama nepoznati komentar iz oblasti arapske stilistike pod naslovom *Šarḥ Risāla al-'Ilāqa fī 'ilm al-bayān*, koji je napisao naš autor Ibrāhīm b. Aḥmad al-Užičawī (iz Užica), čija nam je biografija nepoznata.

75 O Isa-begovoj vakufnami, kao najstarijem poznatom dokumentu na tlu bivše Jugoslavije kojim se precizira plaća bibliotekara i za potrebe Isa-begove tekije i medrese uvakufjuje 332 sveska rukopisa napisano je više radova. Prijevod prijepisa vakufname iz 1469. godine donio je historičar Gliša Elezović u opsežnoj studiji pod naslovom *Turski spomenici u Skoplju* GSND, knj. I, tom 1, str. 154-156, Skoplje, 1925-1926., gdje je iznio niz zanimljivih podataka u vezi sa historijom bibliotekarstva i školstva na tlu bivše Jugoslavije. U tekstu vakufname dat je popis knjiga po disciplinama. U njoj se, između ostalog, određuje da se uvakufljene knjige ne mogu prodati, pokloniti, naslijediti niti mijenjati. Tekstom vakufname služio se i Hasan Kaleši u svome radu pod naslovom *Prve biblioteke u jugoslovenskim zemljama* (Vidi: *Bibliotekar*, XII, 1961, 4, str. 279).

Primjerak (po svoj prilici prijepis) jedne još starije vakufname iz 848/1444. godine, koju je u Skoplju izdao Isa-begov otac Ishak-beg, nedavno je Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu iz svoje privatne kolekcije poklonio gosp. Sejid Strik iz Sarajeva.

Procjena vrijednosti rukopisa

Cijena rukopisa kao i svake druge robe, kroz svoju dugu historiju, u zavisnosti od ponude i potražnje, doživljavala je određene skokove i padove. Kad god je nauka bila potpomognuta od strane vladara, prinčeva i namjesnika, ona je doživljavala procvat koji je, opet, direktno uticao na rast cijene rukopisa. Takav trend je posebno bio izražen u Bagdadu, u doba uspona dinastije Abasija na istoku i u Kordobi, na vrhuncu moći islamske vlasti na zapadu.

O tome nam najbolje govore al-Ġāhizove⁷⁶ riječi: "Poklonio sam knjigu *Kitāb al-Ḥayawān* Muḥammad b. ‘Abdulmaliku, pa mi je dao 5.000 dinara. Zatim sam poklonio knjigu *Kitāb al-Bayān wa at-Tabayīn* Ibn Abū Dā’udu, pa mi je i on dao 5.000 dinara. Zatim sam poklonio knjigu *Kitāb az-Zar‘ wa an-Naḥīl* Ibrahim b. al-‘Abbāsu, pa mi je i on dao 5.000 dinara. Potom sam se vratio u Basru sa imanjem koje više nisam morao ni orati ni đubriti."⁷⁷

Kasnije, kada je ovakva potpora počela izostajati u islamskom svijetu, nastupio je period dekadence u kome su i rukopisi višestruko obezvrijeđeni.

Nažalost, krajnje nemaran odnos prema rukopisima, kao i drugim spomenicima kulturne baštine, čak i od strane onih koji bi ih trebali promovirati, u našim krajevima nije zaustavljen sve do danas.

Određivanje cijene štampanih knjiga koje svakodnevno u velikim tiražima izbacuju moderne štamparije i njima pune police knjižara i biblioteka nije previše komplikovan posao, naročito za stručnjake koji se bave izdavaštvom. Mnogo teže od toga je procjena vrijednosti starih izdanja knjiga kojih odavno nema na tržištu. Ipak, i tu se uz malo više napora i uzimanja u obzir nekoliko bitnih elemenata, može doći do približno realne cijene.

Međutim ono što predstavlja težak, skoro nerješiv problem, jeste približno tačna procjena vrijednosti rukopisa. Razlog za to, prije svega, treba tražiti u:

⁷⁶ al-Ġāhiz, ‘Amr b. Baḥr b. Maḥbūb al-Kanānī al-Baṣrī, Abū ‘Uṭmān al-Ġāhiz (rođen 150/767., umro 255/869), poznati pjesnik, književnik i svestrano obrazovani učenjak, omiljen na dvoru više abasijskih halifa (Vidi: *Kitāb Dā’ira al-Ma’ārif - Qāmūs ‘amm li kull fann wa maṭlab*, svezak VI, str. 348-349; li al-Mu‘allim Buṭrus al-Bustānī, Dār al-Ma‘rifa, Bayrūt, Lubnān)

⁷⁷ Yāqūt al-Ḥamawī, *Mu‘ġam al-udabā’*, svezak XVI, str. 106.

- nedovoljnoj upućenosti u sve faktore vrednovanja rukopisa,
- nedostatku stručnjaka specijaliziranih za takvu vrstu procjene,
- nepostojanju strogo određenih kriterija za vrednovanje rukopisa i
- neujednačenosti kupovne moći potencijalnih mušterija.⁷⁸

Kao prvi kriterij vrednovanja rukopisa po mišljenju većine stručnjaka⁷⁹ uzima se njegova starost. Rukopisi iz trećeg stoljeća po Hidžri su toliko rijetki da se mogu izbrojati na prste jedne ruke. Rukopisi iz četvrtog i petog stoljeća po Hidžri su nešto brojniji, ali i oni predstavljaju pravu rijetkost, te su kao takvi sami po sebi veoma skupocjeni.⁸⁰ Ako uzmemo u obzir sve nedaće i stradanja kroz koje su rukopisi tokom svoje duge historije prošli (o čemu je ranije bilo više riječi) i uz pretpostavku da je većina takvih rukopisa svoje mjesto već odavno našla u trezorima neke od svjetski poznatih biblioteka i muzeja, po slobodnoj procjeni može se reći da na tržištu i u rukama trgovaca raritetima, rijetkih i skupocjenih rukopisa danas u svijetu nema ni 1% od njihovog ukupnog broja.⁸¹

Pored navedenog, razloge za to treba tražiti i u činjenici da je veliki broj starih, rijetkih i skupocjenih rukopisa iz prvih stoljeća islama završio u bibliotekama i muzejima zapadnih zemalja. U tom smislu, dr. ‘Abdurrahmān Farfūr kaže: *Tokom proteklih dvadeset i pet godina moga rada na rukopisima, primijetio sam da većina javnih i polujavnih arapskih biblioteka i drugih kulturnih ustanova prilikom otkupa rukopisa više vodi*

⁷⁸ Iako je, za skoro punu deceniju koliko na njima radim, kroz moje ruke prošlo najmanje tri do četiri hiljade rukopisa, lično se ne smatram doraslim ni pozvanim za procjenu njihove vrijednosti. Za takvo nešto bilo bi potrebno mnogo više znanja, iskustva, stručnih seminara, druženja sa starijim i iskusnijim, posjeta svjetskim aukcijama i nadmudrivanja sa prepređenim trgovcima rariteta, koji svaku informaciju o njima čuvaju kao najveću poslovnu tajnu. Ono što me je navelo da se upustim u ovakvo nešto bila je želja da našem običnom čovjeku ukažem na važnost onoga što je od rukopisa, kao svojevršnih spomenika naše kulturne baštine, još ostalo, oslanjajući se ne na lične emocije i subjektivno mišljenje, već na saznanja iz relevantnih izvora i literature do koje sam došao.

⁷⁹ Dr. ‘Abdurrahmān Farfūr, *Qawā'id taqyīm al-maḥṭūṭāt al-'arabiyya al-islāmiyya*, str. 36, Markaz Ğum'ā al-Māğid li at-ṭaqāfa al-islāmiyya, Dubai, 1418/1997.

⁸⁰ Ibid, str. 36

⁸¹ Ibid, str. 12

računa o njihovoj količini nego kvalitetu. Za razliku od njih, ljudi sa Zapada uglavnom otkupljuju stare arapske rukopise koji su napisani prije sedmog stoljeća po Hidžri, dakle u najplodnijem periodu islamske misli. Također sam primijetio da se većina arapskih rukopisa na Zapadu odnosi na prirodne i primijenjene znanosti, upravo one znanosti koje su iznjedrili muslimani i na kojima je Zapad utemeljio svoj kulturni preporod i naučni napredak. Zapad i danas traga i otkupljuje takve rukopise čija cijena ponekad doseže i više stotina hiljada američkih dolara.⁸²

Nažalost, većinu rukopisnih fondova u arapsko-islamskim zemljama predstavlja mnoštvo prijepisa udžbeničkog karaktera, iz kojih naučnici i istraživači ne mogu izvući ništa novo. Kao takvi, oni predstavljaju samo teret, budući su za njihovo čuvanje, zaštitu, restauraciju i katalogizaciju potrebna ogromna sredstva. Zvuči nevjerovatnim, ali je tačno da ni hiljadu ovakvih rukopisa udžbeničkog karaktera, ponekad ne vrijedi samo jednoga o kakvom smo maloprije govorili.

Drugi relevantni kriterij za valjano vrednovanje rukopisa predstavlja disciplina koju on obrađuje. Ne mogu se, naime, rukopisi iz čisto prirodnih znanosti (matematike, astronomije, fizike, hemije, botanike i zoologije) ili primijenjenih znanosti (medicine, farmakologije, veterine, arhitekture, poljoprivrede, zanatstva, lijepih umjetnosti, slikarstva i muzike), porediti sa rukopisima iz oblasti jezika i književnosti ili vjerskih znanosti kao što su: fikh, tefsir, hadis itd.

Pored ova dva osnovna kriterija, na vrijednost rukopisa utječe i mnoštvo drugih elemenata koje treba uzeti u obzir i u odgovarajućim procentima dodati na njihovu osnovnu cijenu. Najvažniji elementi koji dodatno povećavaju vrijednost rukopisa su:

- da je rukopis unikat, tj. jedini poznati primjerak u svijetu,
- da je rukopis veoma rijedak, tj. da u svijetu ne postoji više od tri poznata primjerka,
- da je rukopis autograf poznatog učenjaka, tj. da ga je svojom rukom napisao sam autor koji je, uz to, još i poznati učenjak u dotičnoj disciplini,
- da je rukopis autograf nepoznatog učenjaka, tj. da ga je svojom rukom napisao sam autor, ali za koga se ne zna da je bio poznati učenjak u dotičnoj disciplini,

82 Ibid, str. 36

- da je rukopis prepisan rukom autorova sina ili nekog od učenika,
- da je rukopis prepisan za života autora,
- da je datum prijepisa rukopisa blizu vremena u kome je živio autor,
- da je rukopis pročitao pred autorom,
- da je rukopis kolacioniran sa autografom i prema njemu ispravljen,
- da je rukopis kolacioniran sa primjerkom koji je prepisan iz autografa,
- da je rukopis prepisao poznati učenjak iz dotične discipline,
- da je rukopis pročitao i ispravio neki od poznatih učenjaka u dotičnoj disciplini,
- da je rukopis pročitao i odobrio neki od poznatih učenjaka,
- da je rukopis bio u vlasništvu nekog od poznatih učenjaka,
- da rukopis nije štampan,
- da rukopis nosi pečat biblioteke nekog od sultana,
- da je rukopis ukrašen i pozlaćen,
- da rukopis sadržava crteže ili slike ljudi ili životinja,
- da rukopis sadržava crteže iz geometrije ili astronomije,
- da je rukopis u originalnom povezu iz vremena u kome je prepisan,
- da je prepisan na pergamentu,
- da je prepisan u mjestu koje ima poseban geografski ili historijski značaj i
- da je rukopis u dobrom stanju.⁸³

Svaki od ovih elemenata u određenom procentu rukopisu dodatno povećava vrijednost. U zavisnosti od rukopisa, on može sadržavati jedan, dva ili više ovih elemenata od kojih svaki, zasebno, povećava njegovu osnovnu vrijednost. Ukoliko rukopis, pak, nema nijedan od ovih

⁸³ Bogato ukrašeni i pozlaćeni rukopisi Kur'ana, levhe i rukopisi sa minijaturama, imaju posebne kriterije vrednovanja, pa kao takvi nisu predmet ove procjene. Za njih su više zainteresovani muzeji. Procijenjena vrijednost pojedinih rukopisa Kur'ana doseže cifru od više stotina hiljada, pa i miliona američkih dolara (Vidi opširnije: dr. 'Abdurrahmān Farfūr, *Qawā'id taqyīm al-maḥṭūṭāt al-'arabiyya al-islāmiyya*, str. 10, Markaz Ğum'a al-Māğid li at-ṭaqāfa al-islāmiyya, Dubai, 1418/1997)

elemenata, njegova vrijednost se procjenjuje samo na osnovu starosti i važnosti discipline koju obrađuje.

I pored dosta uloženog truda da na osnovu inventarskih knjiga izradimo tabele iz kojih bi se mogao vidjeti pregled cijena po kojima je Gazi Husrev-begova biblioteka u posljednjih četrdesetak godina otkupila neke rukopise, nismo mogli doći do relevantnih podataka, iz sljedećih razloga:

- u inventarskim knjigama samo uz neke, ali ne i sve, otkupljene rukopise, navedena je cijena u tadašnjim jugoslavenskim dinarima,

- prema podacima iz inventarskih knjiga ne može se pouzdano utvrditi da li su svi rukopisi zavedeni odmah po otkupu ili naknadno,

- u navedenom periodu jugoslavenski dinar je bio dosta nestabilan, te je kao takav doživljavao česte inflacije, pa čak i nekoliko denominacija,

- izrada cjenovnika imala bi smisla samo pod uvjetom da se tadašnja cijena u dinarima preračuna u današnje konvertibilne marke, eure ili američke dolare, a do toga nikako nisam mogao doći,

- u inventarskim knjigama često stoji odrednica *starih dinara* ili *novih dinara*, tako da je teško utvrditi o kojima je, zapravo, dinarima riječ.

Zato ćemo kao orijentaciju navesti jedan konkretan primjer. Prema ponudi od 18. januara 1960. godine porodica Muftić iz Sarajeva (Umija Muftić, ul. Behdžeta Mutevelića bb) je ponudila, a Narodna biblioteka N. R. BiH prihvatila otkup zbirke od 52 rukopisa po pojedinačnim cijenama navedenim u priloženoj tabeli. Budući da je cijena rukopisa navedena u tadašnjim jugoslavenskim dinarima, tabeli smo dodali još dvije rublike u kojima je vrijednost izražena u američkim dolarima i u zlatu. Kao osnova za izračunavanje vrijednosti u američkim dolarima i u zlatu poslužili su nam sljedeći elementi prema kojima je:

1 U\$ = 632 jugoslavenska dinara

1 U\$ = 0,8886714 gr čistog zlata

1 unca zlata = 35 U\$⁸⁴

1 unca = 28,349 gr

84 Tadašnji U\$ je bio znatno vrjedniji nego danas. Tako se na svjetskom tržištu cijena 1 barela nafte tada kretala oko 2 U\$. Od 31. 01. 1934. do 15. 08. 1971. godine SAD su centralnim bankama drugih država prodavale zlato za fiksnu cijenu od 35 U\$ za 1 uncu. U tom se vremenu tečaj drugih valuta vezao ili

U komisiji za procjenu vrijednosti ove zbirke bili su rahmetli hfz. Mahmud-ef. Traljić i hfz. Halid-ef. Hadžimulić.

Prema kazivanju rahmetli Umi-hanumina unuka, gospodina Nedžada Muftića, za naplaćeni iznos od prodane zbirke 52 rukopisa tada se mogao kupiti nov automobil marke *Zastava 750.*, tj. popularni *Fićo*. (Vidi tabelu br. 1)

Približno iz istog perioda donosimo tabelu rukopisa otkupljenih od strane Zahirije biblioteke u Damasku sa svim relevantnim podacima: nazivom djela, imenom autora, datumom prijepisa, godinom otkupa, cijenom u sirijskim lirama i odgovarajućoj vrijednosti u zlatu.⁸⁵ (Vidi tabelu br. 2)

U svom radu pod naslovom *Qawā'id taqyīm al-maḥṭūṭāt al-islāmiyya* dr. 'Abdurrahmān Farfūr⁸⁶ je, s obzirom na važnost tematike, islamske rukopise podijelio u tri grupe:

U **prvu grupu** svrstao je rukopise iz oblasti prirodnih i primijenjenih znanosti: matematike, astronomije, fizike, hemije, botanike, zoologije, medicine, farmakologije, veterine, arhitekture, poljoprivrede, zanatstva, lijepih umjetnosti, slikarstva, muzike itd. (Vidi tabelu br. 3)

U **drugu grupu** svrstao je rukopise iz geografije i historije, zatim genealogije, antologije, razne leksikone, putopise, biografije itd. (Vidi tabelu br. 4)

U **treću grupu** svrstao je rukopise iz ostalih znanosti: filozofije, logike, psihologije, sociologije, nebeskih religija, jezika, književnosti, ekonomije, prava i brojnih islamskih disciplina. (Vidi tabelu br. 5)

za U\$ ili za zlato. Zbog svog čvrstog tečaja u odnosu na zlato U\$ je bio najvažniji novac za međunarodna plaćanja. Koliko je današnji U\$ devalvirao u odnosu na zlato najbolje se vidi po tome što 1 unca zlata na svjetskim burzama danas vrijedi oko 450 U\$.

85 Tabele je na osnovu inventarskih knjiga Zahirije biblioteke (*al-Maktaba aḏ-Ḍāhiriyya*) u Damasku za period 1945-1965. godine i drugog sveska kataloga rukopisa iz oblasti historije (obradio dr. Ḥālid ar-Rayyān, a šampao Institut za arapski jezik u Damasku, 1973. godine), izradio i u svome radu pod naslovom *Qawā'id taqyīm al-maḥṭūṭāt al-'arabiyya al-islāmiyya* objavio dr. 'Abdurrahmān Farfūr, u izdanju Centra Ğum'a al-Māğid za kulturu i baštinu u Dubaju, odakle smo ih i mi preuzeli.

86 Dr. 'Abdurrahmān Farfūr, *Qawā'id taqyīm al-maḥṭūṭāt al-'arabiyya al-islāmiyya*, str. 36-48, Markaz Ğum'a al-Māğid li at-taqāfa al-islāmiyya, Dubai 1418/1997)

SPISAK RUKOPISA PORODICE MUFTIĆ PRODANIH 18. JANUARA 1960. GODINE
NARODNOJ BIBLIOTECI N. R. BOSNE I HERCEGOVINE

Redni broj	Naziv djela	God. prijepisa po Hidžri	Cijena u dinarima	Cijena u US\$	Cijena u gr. zlata
1.	Fetve Abdul Rahim efendi	-	7.000	11	9,7
2.	Krk Hambar – Medžmua	-	2.000	3,1	2,75
3.	Sidžil Šerijatskog suda u Foči	-	17.000	26,8	23,8
4.	Fikh u stihovima	-	7.000	11	9,7
5.	Mešarik	999.	9.000	14,2	12,6
6.	Feraid	1046.	15.000	23,7	21
7.	Fragment – Zbirka fetvi	-	2.000	3,1	2,75
8.	Bejdavin Tefsir	1061.	18.000	28,4	25,2
9.	Fetava Jaijja efendi	-	5.000	7,9	• 7,02
10.	Margina na Sadru-Šeria od Jakub-paše	966.	6.000	9,5	8,4
11.	Tefsir Ebu Suud efendi – Prva polovina	-	12.000	18,9	16,7
12.	Sak – Uzorci akata	-	2.000	3,1	2,75
13.	Šerh na Bedul-emali	1121.	5.000	7,9	7,02
14.	Munjetul-Musali	-	2.000	3,1	2,75
15.	Medžmua	-	7.000	11	9,7
16.	Mantik (logika) prepisan u Misiru	1026.	4.000	6,3	5,6
17.	Fikh	1003.	4.000	6,3	5,6
18.	Fetve Ali efendi	-	6.000	9,5	8,4
19.	Margina na neko arapsko djelo	958.	6.000	9,5	8,4
20.	Komentar na arapsku gramatiku	1028.	3.000	4,75	4,2
21.	O tesavufu (misticizam)	-	6.000	9,5	8,4
22.	Gramatičko djelo o arapskom jeziku	1079.	5.000	7,9	7,02
23.	Feraiz	860.	6.000	9,5	8,4
24.	Hazanetul fikh	-	4.000	6,3	5,6
25.	Feraiz	-	1.500	2,37	2,1

Tabela 1/1

26.	Sak-Uzorak za izradu akata i pisama	1232.	7.000	11	9,7
27.	Međzma Hafid prepisana u Kajsariji	1164.	8.000	12,6	11,1
28.	Arapska gramatika	1050.	2.500	3,95	3,5
29.	Šekaikul Numanija (Bibliografija cartigradske uleme)	965.	20.000	31,6	28
30.	Pjesme Hafiza Širazija	-	3.000	4,75	4,2
31.	Gramatika arapskog jezika	-	5.000	7,9	7,02
32.	Fikh šeriatsko pravo (Tatar-hanija)	-	5.000	7,9	7,02
33.	Vikaja fikh	964.	10.000	15,8	14
34.	Fetve	-	5.000	7,9	7,02
35.	Djelo o arapskom jeziku prepisano u Carigradu	1077.	3.000	4,75	4,2
36.	Gramatika arapskog jezika	991.	3.000	4,75	4,2
37.	Komentar na Kasidei Burdu	-	2.000	3,1	2,75
38.	Ilahije – Derviške pjesme (Džončić)	-	2.000	3,1	2,75
39.	Zbirka pjesama	-	2.500	3,95	3,5
40.	Ahlak – moralika	1177.	5.000	7,9	7,02
41.	Šeriatsko pravo	-	2.000	3,1	2,75
42.	Rječnik arapskog jezika	971.	6.000	9,5	8,4
43.	Ilmihal	-	500	0,79	0,7
44.	Djelo o arapskoj gramatici	-	2.000	3,1	2,75
45.	Margina na arapsko djelo o logici	983.	3.000	4,75	4,2
46.	Djelo o logici	-	500	0,79	0,7
47.	Sak-Međzma	-	5.000	7,9	7,02
48.	Mehmed-šah	1278.	1.000	1,58	1,4
49.	Djelce o arapskoj gramatici	-	300	0,47	0,41
50.	Šeriatsko pravo	-	1.200	1,89	1,67
51.	Fetve	-	700	1,1	0,97
52.	Fragmenti raznih bilješki i rukopisa (svežanj)	-	3.000	4,75	4,2

Tabela 1/2

TABELARNI PREGLED OTKUPA RUKOPISA ZAHIRJE BIBLIOTEKE U DAMASKU U
PERIODU OD 1945. DO 1965. GODINE

Red. broj	Rukopis	Autor	H. god. prepisa	God. otkupa	Broj rukop	Cij. u sir. lir	U gr zlata
1.	Aḫḫār al-bilād wa aḫḫār al-'ibād	Muḥam. b. Muḥam. al-Qazwīnī	-	1950.	7155	75	37,5
2.	Ithāf al-aḫḫā' fi faḏā'il al-Masḡid al-Aqṣā	Muḥam. b. Muḥam. al-Maqḏisi	908.	1947.	5689	25	12,5
3.	Ithāf ulī al-wafā' fi bayān mi'rag al-Muḡtāfā	Ḥasan b. 'Umar aš-Šāfiī	1263.	1965.	9725	10	5
4.	Iḡzāṭ as-Šafḏānī li al-Baṣrawī	Zaynuddīn b. Aḥmad al-Baṣrawī	-	1948.	6645	50	25
5.	Iḡzaa aš-Šurubulālī ilā al-Himṣi	-	1098.	1951.	7179	4	2
6.	Iḡzaa aš-Šayḫ al-Akḫar li al-Malik al-Muzaffār	-	1305.	1945.	4679	7,5	3,75
7.	Aḫḫāsin al-aḫḫār fi mahāsin as-sab'a al-ahyār	'Abdulwahhāb b. Aḥmad Wahbān	756.	1965.	9591	100	50
8.	Aḫḫāsin al-aḫḫār fi mahāsin as-sab'a al-ahyār	'Abdulwahhāb b. Aḥmad Wahbān	1355.	1948.	6673	40	20
9.	Aḫyā' al-amwāt fi aḫwāl ar-ruwāt	Muḥam. Ṭāba b. Mahdī an-Naḡafī	1315.	1949.	6894	60	30
10.	Aḫḫār ad-dunwāl wa aḫḫār al-awwāl	Aḥmad b. Yūsuf al-Qaramānī	1201.	1954.	7685	45	22,5
11.	Aḫḫār Makka wa mā ḡā'a fiḫā min al-aḫḫār	Muḥammad b. 'Abdullāh al-Azraqī	802.	1947.	9588	20	10
12.	Aḫḫār Makka wa mā ḡā'a fiḫā min al-aḫḫār	Muḥammad b. 'Abdullāh al-Azraqī	11. stolj	1947.	5694	50	25
13.	Is'āf ḏawī al-wafā' bi mawlid al-Muḡtāfā	Muḥammad b. Muḥam. at-Tāfilātī	1280.	1965.	9893	10	5
14.	Is'āf ar-rāḡibīn (fi as-sira an-nabawiyya)	Muḥammad b. 'Ali as-Šbbān	-	1947.	6308	5	2,5
15.	Asmā' Aḫl al-Badr	-	-	1965.	10216	2	1
16.	Asmā' ar-riḡāl	al-Husaḡn b. Muḥam. at-Tayyibī	971.	1947.	6164	10	5
17.	Asmā' as-ṣaḫāba	-	-	1949.	6962	8	4
18.	Asmā' an-Nabi ma'a ṣarḫiḫā	'Abdurrah. b. 'Abdurrah. al-Wāsiḫī	10. st.	1949.	6840	0,5	0,25
19.	al-'Iṣāba fi tamyiz as-ṣaḫāba al-ḡuz' al-awwāl	Aḥmad b. Muḥammad al-'Asqalānī	1144.	1947.	5704	30	15
20.	al-'Iṣāba fi tamyiz as-ṣaḫāba al-ḡuz' at-tānī	Aḥmad b. Muḥammad al-'Asqalānī	1144.	1947.	5705	30	15
21.	al-'I'lam bi faḏā'il aš-Šām	Aḥmad b. 'Ali at-Tarabulūsī	1155.	1956.	7916	30	15
23.	al-Anṣāb	'Abdulkarim. b. Muḫ. as-Sam'ānī	1125.	1955.	7822	750	350
24.	Umniyya al-aḏkiyā' fi Qaṣas al-anbiyā'	-	-	1947.	5989	0,5	0,25
25.	Insān al-'uyūn fi sira al-Amin al-Ma'mūn	'Alī b. Ibrahim al-Ḥalabī	1118.	1947.	5700	45	22,5
26.	al-Anwār fi āyāt an-Nabi al-muḫtār	'Abdurrah. b. Muḥam. at-Tā'alabī	844.	1956.	7939	41	20,5

Tabela 2/I

27.	al-Burda al-muttraza bi al-madā'ih an-nabawiyya	-	13. st.	1965.	9771	3	1,5
28.	al-Bidaya wa an-nihāya (mahrūma at-tarafayn)	Ismā'il b. 'Umar b. Kaṭīr	1181.	1948.	9797	75	37,5
29.	Bahġa al-asrār	'Alī b. Yūsuf as-Šatnufī	789.	1956.	9528	100	50
30.	Buġya al-wu'āt	'Abdurrah. b. Abū Bakr as-Sayūtī	976.	1947.	5969	80	40
31.	Taġ at-tarāġum fi tabaqāt al-ḥanafiyya	Qāsim b. Quṭlūbugā	9. st.	1965.	9625	25	12,5
32.	Tārīḥ al-islām wa tabaqāt mašāḥir wa al-a'lām	Muḥammad b. Aḥmad aḡ-Dahabī	9. st.	1955.	7876	125	62,5
33.	Tārīḥ ad-duwal (al-manzūma)	'Abdulġamī b. Ismā'īl	-	1948.	6742	20	10
34.	Tārīḥ ad-dawla al-'uṭmāniyya	-	13. st.	1955.	7856	89	44,5
35.	Tārīḥ madīna Dimašq wa man banāha	Ibn Qaḍī Šuhba	11. st.	1948.	6692	20	10
36.	Tabyīd as-sahifa bi manaqib al-Imām Abū Hanīfa	'Abdurrah. b. Abū Bakr as-Suyūtī	945.	1947.	5879	30	15
37.	Ḥulya al-bašar fi tārīḥ al-qarn at-tālīt 'ašara (Sv.I)	'Abdurrizzaq b. al-Ḥasan al-Baytar	-	1956.	7940	500	250
38.	Ḥulya al-bašar fi tārīḥ al-qarn at-tālīt 'ašara (Sv. II)	'Abdurrizzaq b. al-Ḥasan al-Baytar	-	1956.	7940	500	250
39.	Ḥulya al-bašar fi tārīḥ al-qarn at-tālīt 'ašara (Sv.III)	'Abdurrizzaq b. al-Ḥasan al-Baytar	-	1956.	7940	500	250
40.	Ḥulāsa al-aṭar fi tarāġum al-a'yān al-qarn 13.	Muḥ. Amin b. Faḍlullāh al-Muḥibi	13. st.	1947.	5699	140	70
41.	as-Sulūk fi ma'rifa al-mulūk	Aḥmad b. 'Alī al-Maqrīzi	9. st.	1951.	7304	250	225
42.	aš-Šifā bi ta'rīf ḥuqūq al-Muštafā	'Iyāḍ b. Mūsā al-Yahsimī	799.	1965.	9592	250	225
43.	(Nusha muḥahhaba) bi ḥaṭṭ Ibn al-Warrād	-	-	-	-	-	-

Tabela 2/2

TREĆA GRUPA

Rukopisi iz filozofije, logike, jezika, književnosti, ekonomije, prava, nebeskih religija i brojnih islamskih disciplina.

Rukopisi prepisani od III-XIV stoljeća po Hidžri

Br.	Dodatni elementi vrednovanja rukopisa	U procen.	Cijena u U\$															
			III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV				
1.	Unikat	100%	8000	7000	6000	5000	4000	3000	2000	1000	500	250	125	75				
2.	Veoma rijedak (najviše do tri primjerka u svijetu)	30%																
3.	Autograf poznatog učenjaka	100%																
4.	Autograf nepoznatog učenjaka	50%																
5.	Prepisan rukom autorova sina ili nekog od učenika	50%																
6.	Prepisan za života autora	30%																
7.	Datum prijepisa blizu vremena života autora	15%																
8.	Pročitani pred autorom	60%																
9.	Kolacioniran sa autograf. i prema njemu ispravljen	40%																
10.	Kolacioniran sa primjerkom prepisan. iz autografa	20%																
11.	Prepisan rukom poznatog učenjaka iz dotič. oblasti	30%																
12.	Pročitani i ispravljeni od strane poznatog učenjaka	20%																
13.	Pročitani i pismeno odobreni od strane poznatog učenjaka	40%																
14.	Bio u vlasništvu poznatog učenjaka	20%																
15.	Nije štampan	100%																
16.	Nosi pečat neke od carskih (sultanskih) biblioteka	100%																
17.	Ukrašeni sa pozlatom	50%																
18.	Sadrži crteže ili slike likova ljudi ili životinja	500%																
19.	Sadrži crteže ili prikaze iz geometrije ili astronom.	200%																
20.	U originalnom povezu iz vremena u kome je prepis.	30%																
21.	Prepisan na pergamentu	100%																
22.	Prepisan u važnom histor-geografskom mjestu	50%																
23.	U dobro očuvanom stanju	100%																

Tabela 5

Islamic manuscripts (history, origin, blooming, destruction and estimation of value)

Under expression of the Islamic manuscripts in this work, we mean books written and copied by hand in Arabic, Turkish, Persian and Bosnian languages before discovery of the printing machine.

Islam from the beginning paid a great attention to the sciences, making knowledge and search for it a strong obligation to each Muslim, male and female. It could be seen from the first verses of Revelation ‘Read in the name of God, who created everything...’ as well as Prophet’s (s.a.w.s.) comparison of ink of scholars with the blood of martyr, giving preference to the first. Induced with treatment of Islam toward sciences, Islamic rulers, princes, governors, rich people, merchants and other patrons competed among themselves in giving more to support sciences and learned people. That is, what made the first century of Islam so productive in translation and copying of the books.

Initial spread of Islam was followed by quite big cultural and civilizational development based on strict Islamic monotheism (at-tawhid), on one side, and civilization on the other side. Muslims are, namely, conquering territory of the Fertile Crescent, Persia and Egypt, already from the first century of Islam have in possession not only a big geographical land but also the oldest centers of civilization in the world, with which they inherited an ancient culture with long tradition originating from Greek, Roman, Persian, Egyptian, Assyrian and Babylonian time.

Thanks to institutions of endowment (waqf), in all bigger centers of Islamic world up to third century of Hijra, many public, semi-public, and private libraries which mainly were within mosques, taqiya, schools and the others educational institutions at that time were founded. In those institutions very often were copying workplace, bureau for translations, bookbinding equipment, workshop for paper production as well as gallery for decoration and gilding surface of the manuscripts. Some of these libraries counted hundred of thousands and even a million of manuscripts.

In addition to the original work in Arabic language, there were numerous translations from the Greek, Aramaic, and Persian languages. Translation from the Arabic language, among the other, particularly where supported by khaliph al-Ma'mun in Bagdad (813-833), el-Hakam II in Cordoba (914-967), al-'Aziz in Cairo (975-996) and Seyfuddawla al-Hamadani in Halep (916-964). Many of these works, especially from the field of mathematics, astronomy, medicine, pharmacology, chemistry, later on from the Latin language where translated in Arabic language and for a long time were used as textbooks at the universities in Europe. It was thanks to these that European cultural revival and Renaissance were made possible.

Unfortunately, many manuscripts from the golden period of development of Islamic culture and civilization perished due to either internal clashes or conflicts with outside enemies. Significant numbers of Islamic manuscripts perished during those periods. Crusades, reconquista in Spain and Mogal plunder of Bagdad. In Bosnia and Herzegovina, invasion of Eugene of Savoy in 1697 and the latest aggression on Bosnia and Herzegovina during 1992-1995 were periods of significant loss of valuable manuscripts. Oriental institut and National and University library in Sarajevo burned down during war.

In terms of estimation of their value, manuscripts are divided into three categories of which those related to natural and applied sciences are the most expensive.

For each category, a table is provided which gives approximate value in US dollars and in gold.

